

Lengyel Imre Zsolt

A valóságról és az irodalom használatáról – Olvasási ajánlat Tar Sándor „A te országod” című ciklusához

Absztrakt: Esszémben – néhány hosszabb kitérőt követően – annak a kérdésnek a megválaszolására teszek kísérletet, miért (és hogyan) gondolom érdemesnek ma elolvasni Tar Sándor *A te országod* című elbeszélésciklusát, amely 1993-ban jelent meg a szerző azonos című, első két könyvének írásaiból is bő válogatást közlő gyűjteményes kötetében.

Kulcsszavak: ajánlat, olvasás, ontológiai politika, szociográfia, tar sándor, valóság

Esszémben – néhány hosszabb kitérőt követően – annak a kérdésnek a megválaszolására teszek kísérletet, miért (és hogyan) gondolom érdemesnek ma *elolvasni* Tar Sándor *A te országod* című elbeszélésciklusát, amely 1993-ban jelent meg a szerző azonos című, első két könyvének írásaiból is bő válogatást közlő gyűjteményes kötetében.^[1] Az *elolvasni* kifejezés kiemelésének indoka, hogy az életmű a jelek szerint olyan módon íródik be az irodalomtörténeti emlékezetbe, amely nem feltétlenül tűnik alkalmasnak arra, hogy motiválja a huzamosabb foglalkozást Tar szövegeivel mint szövegekkel. Deczki Sarolta a közelmúltban közreadott monográfiájában az érdeklődők igencsak kiemelt helyen, már az előszó második oldalán arról értesülhetnek, hogy „az életmű egésze túl nagy változatosságot sem tematikailag, sem poétikailag nem mutat”, sőt hogy Tarnak, „ahogy kritikusai mondták róla, egy hangja volt és egy témája” (– a monográfia egésze azután árnyalja, de nem érvényteleníti ezt az előrebocsátott összefoglalást).^[2] Ezek a megfogalmazások végeredményben a Tar Sándor-kötetek vagy -ciklusok redundáns voltát sugallják, hiszen ha valóban ugyanarról és ugyanúgy beszélnek, akkor az újabb és újabb szövegek befogadásával az információtartalom és a terjedelem aránya folyamatosan romlik – és általában is jellemző a Tarral foglalkozó szövegekre, hogy az életművet meglehetősen *zajosnak* vélik, vagyis az interpretáció számára hasznosíthatatlannak tűnő momentumok hányadosát magasnak lát(tat)ják. Korábbi tanulmányomban^[3] a recepció két meghatározó tendenciáját azonosítottam: egyfelől a „szociográfiként”, másfelől az „irodalomként” olvasás stratégiáját – ezek, bár sok mindenben eltérnek egymástól, következtetésükben hasonlítanak egymásra. Mint ott kifejtettem, a szociografikus értelmezés nézőpontjából az elbeszélések eleve is egy indexikus gesztust látszanak ismételtetni csupán egy valós réteg egyre újabb reprezentánsait felmutatva, amelyek átalakultával-megszűntével végképp kétségessé válhat a szövegek aktualitása; az ennek alternatívájaként kidolgozott ontológiai, archetipikus vagy egzisztenciális érdeklődésű olvasásmód képviselői pedig úgy vélik, hogy az elbeszélések keletkezésük idejétől függetlenül mind ugyanarról az általános emberi létállapotról szólnak, vagyis nem avulékonyak, de a történelmileg-társadalmilag meghatározott szövegelemeiktől akár el is lehet tekinteni. *A te országod* jobbára a rendszerváltás előtt játszódó, történeti utalásokat és tárgyi rekvizitumokat bőséggel sorakoztató elbeszéléseinek igen jelentékeny része tűnhet tehát többé-kevésbé irrelevánsnak mindkét perspektívából.

Mindez önmagában is szükségessé tenné újfajta érvek keresését a ciklus olvasásának indoklásául – másfelől pedig az is, hogy egy olyan diszkurzív tér, amelyben a fentebb leírtak szerint felfogott „irodalom” és „szociográfia” között lehetséges csupán választani, politikai szempontból sem tűnik szerencsésnek számomra, nem utolsósorban mivel mindkét paradigma igen problematikus alapfogalmakra épül. Az *irodalomnak* az a sajátos definíciója, amely a rendszerváltás utáni évtizedekben meghatározta Tar recepcióját (is), nyilvánvalóan és radikálisan depolitizáló jellegű volt: lényegi mozzanatának számított a morális, szociális hatás szempontjának érvénytelenítése, az irodalomként való elfogadás pedig ebben a nyelvjátékban leginkább felmentést jelentett a gyanú alól, hogy az adott szerző vagy szöveg művészetén kívüli célokat kíván szolgálni. E paradigma elmúlt évekbeli meggyengülését – amint erről egyebek mellett

például a „szegénységirodalom” terminus gyakoribb és nem pejoratív használata árulkodik – örömteli fejleménynek gondolom, mert szabadabban felmérhetővé teszi az irodalom és társadalmi környezete közötti interakciók formáit. Ugyanakkor igen bizonytalanok gondolom a *szociográfia* műfaji jelölő teoretikus teherbírását is: a magyarországi hagyományban a szociográfiát az irodalom és a tudomány határán elhelyezkedő formációként szokás elképzelni^[4] – számomra azonban kétségesnek tűnik, hogy ez a határ valóban létezik-e, illetve kellően széles-e ahhoz, hogy ott egy műfaj berendezkedhessen.

A szociográfiának ez a képzelet alighanem egy pozitívista jellegű, az objektíve adott realitás közvetlen tükrözhetőségét tételező tudományfelfogás és egy pusztán retorikai-poétikai vagy formalista jellegű, az irodalmat ékes, különleges beszédformaként konceptualizáló művészetfelfogás talaján jött létre: ezek távlatából valóban magától értetődőnek tűnhet egy olyan szövegtípus körülhatárolhatósága, amely a valóságot szépen vagy emotív módon rögzíti. Ám ha a szociográfiában állítólag egymással érintkező területeket praxisként próbáljuk megragadni, a helyzet jóval ellentmondásosabbnak tűnik. A tudományosságot ugyanis nyilvánvalóan nem a valóságrögzítés pusztá szándéka teszi tudományossá, hanem az, hogy a tudástermelés a bírálatra és a korrekcióra mindig nyitott módon történik, illetve hogy diszciplinárisan szabályozott és a lehető legteljesebb mértékben átláthatóvá tett módszereken alapul. A modern értelemben vett művészet terepének elhatárolása azonban éppen e jellemzők opponálásával történt – a prototipikus művészethez régóta és jobbra máig érvényesen az intuitív, szabályokra visszavezethetetlen alkotás, a közösségi elvárások alóli szabadság és a felülbíráhatatlanság képzelet kapcsolódnak, és inherensen művészetellenesnek tűnik minden előíró, ellenőrző vagy kiigazító törekvés. Innen nézve e két gyakorlat antagonisztikus viszonyban áll egymással, vagyis aligha létezhet metszethalmazuk: a primér tapasztalatokra, szubjektív elképzelésekre alapozott valóságábrázolás, amely az irodalomban és a szociografikus hagyományban egyaránt elfogadott és magától értetődő, máshonnan nézve éppen olyasmi, aminek az ellenőrzésére és ami ellenében a tudományosság protokolljai létrejöttek, és aminek hitelt adni tudományellenes és legalábbis naiv attitűdnek minősül.

Vagyis a szociográfia viszonya a művészethez és a tudományhoz aligha szimmetrikus; érdemesnek látszik tehát ebben az esetben is feltenni a kérdést, amelyet Seregi Tamás a szociális művészet apropóján fogalmazott meg: „mennyiben a művészet saját történetének, saját fejlődési logikájának következménye, és mennyiben külső igényekre adott válasz”? Seregi ennek megválaszolását a felelősségvállalás érdekében látja feltétlenül szükségesnek, amelynek alapvető mozzanata lenne szerinte az elszámolás azzal, „hogy mire képes a művészet, illetve hogy milyen eszközökkel mire képes”, és annak mérlegelése, hogy vajon „olyat ígér-e, amit nem tud teljesíteni”.^[5] Míg ugyanis a művészeti mező alakulástörténetét végigkövetve a szociális művészet felé tett fordulat világosan megmagyarázhatónak mutatkozik, a mezőn kívülről rátekintve leginkább az tűnhet fel, hogy az kevésbé látszik alkalmasnak a társadalmi problémák érdemi kezelésére (hiszen rákényszerül például a mező temporalitásának figyelembe vételére, amely az egyes kísérletek kifulladásán és a divatok megváltozásán alapul, és ami ellene hat a hosszú távú tervezhetőségnek) – a szociográfia helyzetét ehhez igen hasonlóan gondolom leírhatónak.

Pierre Bourdieu mezőelméletének^[6] fontos belátása, hogy egy-egy relatíve autonóm mezőnek létezik autonóm és heteronóm pólusa is – a kettőt összekapcsolja, hogy egyaránt részei a mező *illusziójának*, vagyis hasonlóképpen érdekelték a mező gravitációs középpontját jelentő kérdés (az irodalmi mező esetében: miben áll a valódi irodalom?) eldöntésében, elválasztja azonban őket egymástól, hogy mennyire kívánják abszolutizálni ezt az *illusziót*, vagyis milyen mértékben gondolják érdemesnek vagy elfogadhatónak más mezők kérdéseit is figyelembe venni; a mező heteronóm pólusa ugyanakkor nem összetévesztendő a mezőn kívüli térrel, ahol az adott mezőt szervező kérdés már nem bír téttel az aktorok számára. A Tar Sándor-életmű korszerűtlennek nyilvánítása a rendszerváltás után és afentebb irodalminak nevezett olvasásmód nyilvánvalóan egyaránt a mező autonóm pólusához kötődik, és mindkettő egy olyasféle törekvés részének tekinthető, amelynek lényege, hogy – leválasztva az irodalom fogalmáról a más mezők számára is fontos értékeket és törekvéseket – világosabbá tegye, miben is áll az irodalmi mező sajátosságai, és ilyen módon óvja meg azt attól, hogy a máshonnan származó kérdések eluralkodásával esetleg végül elveszítse önállóságát. Az önvédelemnek, a határok megvonásának ez a kísérlete ugyanakkor az irodalmi mezőn kívülről nézve egyszerűen bezárkózásnak, fontos kérdések iránti érdektelenségnek, szolidaritáshiánynak, végső fokon immoralitásnak tűnhet – ami széleskörű antipátiát kelte a mezővel

szemben szintén fenyegetést jelenthet annak fennmaradására és prosperálására nézvést. Ilyen körülmények között a mezőn belül az érdeklődés megnövekedése várható az irodalom kiterjesztett meghatározásai iránt, amelyek a mező saját kérdéseinek és a mezőn kívüli szempontoknak az összeegyeztethetőségét ígérik, tehát ellenérveket kínálnak az elzárkózás vádjával szemben – így pedig az ezeket képviselők, vagyis a heteronóm pólus aktorai szimbolikus tőkére tehetnek szert. Azt az olvasásmódot, amely Tar Sándor írásait szociografikusként azonosítja, a valós társadalom ismeretlen rétegeinek bemutatását tekinti teljesítménye lényegének, és emiatt igyekszik kanonizálni, ilyesféle ajánlatnak tekintem – mintha ez az irodalom egy régi, de kitartóan kísértő, a tudományok kikülönülése előtti fogalmát igyekezne restituálni a leszűkítő koncepciók ellenében.

Az autonóm és a heteronóm pólus erőviszonyainak kialakítása a mező belső vitáiban dől el, amelyeket a mezőn kívüli viszonyok a közvetlen hatalmi beavatkozásokat leszámítva érvekké és hivatkozási alappá konvertált formában befolyásolnak csupán. A heteronóm pólus kívülre mutató álláspontja megkülönböztetendő tehát attól, ahogyan ez az álláspont kívülről látszik – így lehetséges csak válaszolni a fenti kérdésre, hogy „mire képes” a szociográfia. A kontraszt ebben az esetben, úgy vélem, igen erős: ha a mezőn belül a társadalmi felelősségtudat konnotációja társul is hozzá, vagy a komolyságé az öncélúsággal szemben, Tar Sándor műveiből akarni megismerni a valóságot meglehetősen felelőtlen és komolytalan törekvés lenne, és főként az lenne, ha az irodalom mint intézményrendszer az ezen törekvést megalapozó attitűdöket terjesztené a társadalomban. Ez ugyanis nem jelentene mást, mint a kritikátlanság apológiáját, amennyiben a jól hangzó vagy előítéleteinkkel egybevágó történeteket egyúttal hitelesnek is tekintenénk, és a tudománytalanságát, hiszen Tar szövegeiből értelemszerűen semmi sem derül ki az anyaggyűjtés mikéntjéről, az ellenőrizhetőségnek semmiféle módját nem kínálják fel, nem tisztázzák az általánosíthatóság határait stb. És, mint már utaltam rá, igen kétesnek gondolom ezt az olvasásmódot a politikai hatás szempontjából is, hiszen az valójában nem járul hozzá a diskurzustér megnyitásához azok előtt, akik általában kiszorulnak onnan; a fiktív figurák akár ki is takarhatják a potenciális valós beszélőket, ha azt gondoljuk, az irodalom olvasása helyettesíti megszólaltatásukat, mert az elbeszélések „helyettük beszélnek” – és így már azelőtt azt hisszük, hallottuk a hangjukat, hogy egyáltalán szóhoz jutottak volna. A legalapvetőbb problémának azonban azt tartom, hogy e koncepció az elbeszélések értékét abban látja, hogy azokból a valóság ismerhető meg – vagyis, mint már érintettem, magától értetődőként kezeli, hogy egyetlen, objektíve adott, mindenki által elfogadott valóság létezik csupán, amely közvetlenül, akár pusztán csak a személyes tapasztalat révén hozzáférhető. Azaz elfojtja az arról szóló vitákat, milyen és miképpen ismerhető meg a valóság, így nem engedi megnyílni az *ontológiai politika* terét – bizonyos szempontból épp úgy depolitizáló jellegű tehát, mint a mező autonóm pólusához tartozó értelmezésmódok.

*

Az ontológiai politika fogalmát John Law brit szociológus nyomán használom; az alábbiakban az ő *After Method* című könyvének főbb gondolatait felvázolva próbálom meg világosabbá tenni, mit is értek alatta.^[7] Law alapvető állítása, hogy a valóság leképezése helyett jóval termékenyebb és kevesebb félreértéshez vezet a valóság elemeinek megvalósításáról [*enactment*] beszélni – ez arra az aktív tevékenységre helyezi ugyanis a fókuszot, amelynek segítségével valaminek a valós volta elfogadtatható vagy éppen megingatható; így például nyilvánvalóan sokak *munkájának* eredménye, hogy egy világot, amelyben a Higgs-bozon vagy a gender nem voltak valóságosak, a phlogiston vagy a különböző emberi fajok viszont igen, olyan világgá alakították, amelyben előbbiek valóságosak, utóbbiak viszont nem. A fentiekből következik, hogy valaminek a valóságossága nem statikus, és nem elválasztható azon folyamatoktól, amelyek folyamatosan termelik és újratermelik ezt a valóságosságot. Ezek a folyamatok azonban, hangsúlyozza Law, természetesen nem alakíthatók tetszőlegesen, hiszen azokra a eszközökből, eljárásokból, intézményekből, bevett eredményekből és változatos egyéb tényezőkből álló szemiomateriális hálózatokra kell támaszkodjanak, amelyet összefoglalólag hátországoknak [*hinterland*] nevez, ezek felépítése vagy visszabontása (illetve az ezekre tett kísérlet) pedig erőforrásokat emészt fel. Law szerint tehát az egyetlen és ellentmondásmentes valóság nem adottság, hanem nehezen elérhető és nehezen fenntartható eredmény – a gyakorlatban ugyanis általában többféle hátország és többféle *megvalósító* gyakorlat él egymás mellett, és így az entitások igen széles körének többé-kevésbé vitatott az

ontológiai státusza (elég csupán valamiféle transzcendencia vagy a gender létére gondolni). Law mindezzel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy a valóság nem szinguláris, de nem is egyszerűen plurális (ami számára a különböző valóságok érintkezés nélküli egymás mellett élését jelenti), hanem többség [*multiplicity*] jellemzi, minthogy a különféle hátszágokra és gyakorlatokra épülő valóságok átfedik egymást, interferálnak egymással. A különböző valóságok érintkezési pontjain így fraktális [*fractional*] entitások jönnek létre, amelyek egyszerre ugyanazok, és mások-mások a különböző valóságokban; a legtriviálisabb példája ennek talán egy földdarab, amely egyesek szerint olajmező, mások szerint háborítatlanul megőrzendő szent hely. Az ilyen módon kialakuló vitákban tehát a valóság nem lehet döntőbíró, hiszen azokban éppen annak mibenléte a kérdés – így válik az ontológia politikai kérdéssé.

Az ontológiai politika terén tehát a tét egyes entitások valósabbá vagy valótlanabbá tétele, végső soron pedig az, hogy az adott közösség milyen hátszágokat és gyakorlatokat fogadjon el érvényesként (az iménti példában: szeizmográfokat és sűrűségszámítást vagy hagyományozott szövegeket és rítusokat), és így miféle valóságot valósítson meg. A dolgok fraktális voltából adódó problémák miatt állandó a törekvés a valóság szingularizálására – ennek egyik legalapvetőbb eljárása a vitában álló felek egyértelmű felosztása az igazság birtokosaira egyfelől és tévedések, betegségek, ideológiák áldozataira másfelől; a másik pedig olyan nyelv alkalmazása, amely az entitások tárgyiságát és rögzített ontológiai státuszát hangsúlyozza, nem pedig a valóságtermelés folyamatjellegét, és amely így a másként megvalósítás lehetetlenségét sugallja. Law szerint bármiféle hatalom mindenkori birtokosai a redukcionizmusban érdekeltek, vagyis abban, hogy a bevett módszereken kívül minden más hitelét veszítse, és így eltűnjön a világból a többség, állításaik az egyetlen valóság szó szerinti leképezéseinek tűnjenek, az entitások valódi valósága egyértelmű legyen – míg az alárendeltek kedvelt eszköze az, amit allegóriának nevez: a kijelentések többértelműsítése és a valóság koherenciájának kikezdése.

Law a fentiek hangsúlyozásával nem utolsósorban arra igyekszik felhívni a figyelmet, hogy e meghatározó jelentőségű küzdelmek vonatkozásában a nyugati tudományosság, amely maga is a koherencia és az egyértelműség favorizálására épül, nem tekinthető minden további nélkül elfogulatlannak, és hogy annak képviselői az explicit ontológiai politika elutasításával maguk is a privilegizáltak megszokott ontológiai politikai taktikáját követték – ami azonban már csak azért is újragondolásra szorul, mert a tudomány kitüntetett helyzete az utóbbi időkben nyilvánvalóan megrendült. Különösen problémás mindez a társadalommal foglalkozó tudományok esetében, amelyek általában maguk is ellentmondásmentes elméletet igyekeznek alkotni a világról, így sok esetben éles különbségeket tesznek azon entitások között, amelyek *valóban* léteznek, és amelyekről az emberek tévesen csupán azt hiszik, hogy léteznek – ez utóbbiakat viszont rendszerint visszavezethetőnek vélik szerintük valóban létező okokra, ilyen módon pedig sajtószerepükben nem is veszik igazán komolyan azokat, ami ahhoz vezet, hogy a teoretikusok által kidolgozott-terjesztett gyakorlatok nem *valósítják meg* a különböző ontológiákat és az érintkezéseik nyomán létrejövő vitákat. Law ennek ellenszerét a tudományfilozófia szimmetriaelvében találja meg, amelynek lényege, hogy az adott pillanatban igazként elfogadott és megcáfolt tudományos tézisek létrejöttéről ugyanolyan típusú leírást kell adni (az aszimmetrikus megközelítések csak a tévedéseket gondolják megmagyarázandónak, az igazság felfedezését magától értetődőnek vélik) – ezt kiterjesztő javaslata szerint olyan módszerekre lenne szükség, amelyek nem alkotnak általános szabályokat, nem rögzítik előzetesen a releváns entitások repertoárját, és így nem döntenek el az aktorok helyett, mi és hogyan létezik, hanem a megismerhető valóságot nem behatárolva igyekeznek lekövetni megvalósító gyakorlataikat; „lassú, csendes, szerény, bizonytalan” módszerek kidolgozását javasolja tehát a meglévő, túlzottan magabiztos, túlzottan csak a saját hangjukat meghalló módszerek mellé vagy helyett.

Az ontológiai politika kérdésére fordított nagyobb figyelem, úgy vélem, az irodalommal kapcsolatban is termékeny lehetne. Segíthetne például világossá tenni, hogy az irodalom maga is az ontológiai politika egy küzdőtere, hiszen az eltérő poétikák és irányzatok közötti különbségeket egyebek mellett a releváns entitások repertoárjának más-másféle kijelölése, a valóban létező és a látszólagos vagy illuzórikus vagy leleplezésre szoruló valóságelemek más-másféle szétválasztása is konstituálja: egy keresztény eposz, egy egzisztencialista dráma vagy egy szocialista realista regény nyilvánvalóan már ezen a szinten elkülönöződik egymástól – a szempontok finomításával természetesen ennél kisebb léptékű különbségek is kimutathatók lennének. Az irodalom egy időben egymás mellett élő változatai a fentebb

tárgyalt értelemben vett *megvalósító* módszereket dolgoznak ki és terjesztenek, amelyek nem csupán egymással állnak implicit vagy explicit vitában, de az irodalmi intézményrendszeren kívül létrejövő gyakorlatokat is opponálhatják – vagy megerősíthetik.

Mindez azután az irodalomtörténet-írás ontológiai politikájára is ráirányítja a figyelmet: ahhoz ugyanis, hogy az ontológiák ilyesféle sokféleségét teljes változatosságában regisztrálni lehessen, és valódi vitaként lehessen felmutatni, olyan „szerény” módszerekre lenne szükség, amelyek nem jelölik ki előre a viták győztesét, nem szelektálnak, nem ítélnek bizonyos változatokat tévesnek, komolyan vehetetlennek, anakronisztikusnak, és így irodalmi vizsgálatra érdemtelennek. (Az irodalomtörténet-írás és a kritika utóbbi típusú, reduktív működését szélsőséges formában illusztrálhatja például Hamvas Béla koncepciója a *Scientia sacra*-ban, amely szerint „az írott művek között egyetlen választóvonal van – őrzí-e az ember isteni származásának gondolatát, vagy sem”, és amely szerint az e kritériumnak nem megfelelő mű „tekintet nélkül hírére, elterjedtségére, hatására lényegtelen”;^[8] vagy Révai Józsefé, amely szerint az írónak csak az „igazságot” van *joga* írni,^[9] ami többek között „tipikus”, a történelemnek a Párt által hitelesített lényegét kifejező alakok szerepeltetését jelentette.) A különböző irodalomértelmező irányzatok tehát eltérnek abban, hogy miféle valóságokat megvalósító szövegeket fogadnak el valóságos irodalomként – és eltérnek természetesen abban is, hogy milyen entitásokat vélnek valóban jelenlévőnek a szövegben: a visszatükröződő társadalmat, a szerző lenyomatot képező lelkét vagy a jelölők korlátozhatatlan játékát.

Ezek az ontológiák a fentebbiek értelmében elválaszthatatlanok az őket fenntartó gyakorlatoktól, ezek pedig a különféle háttéraktóktól, amelyeknek ebben az esetben részei többek között a bevett olvasatok, a megalapozást jelentő filozófiai vagy irodalomelméleti szövegek és maguk a valahogyan olvasni képessé tett, bizonyos entitások megvalósítására, mások ignorálására trenírozott olvasók. Itt utóbbiak a természettudományos kutatások valóságregisztráló technikai eszközeinek és ezek kezelőinek egyszerre analogonjai, fel- és átépítésük azonban előbbiekénél kevesbé erőforrásigényes, ami paradigmaváltások és párhuzamosan fennálló paradigmák eltérő dinamikáit alapozza meg az eltérő tudományterületeken. Az iskola, az egyetem, a kritika ezen háttéraktók és megvalósító gyakorlatok intézményesítésének színtere – ez a belátás világossá teheti, hogy ezen intézményekben konkrét szövegek interpretációján keresztül egyúttal annak demonstrálása is zajlik, mi (nem) egy szöveg, és mit (nem) lehet vele csinálni; ugyanakkor természetesen rajtuk kívül is működnek az ottaniakkal többé vagy kevésbé kompatibilis gyakorlatok. A különböző irodalomkonstituáló praxisok és azok háttéraktógépítő kísérleteinek nyomon követése azután ugyancsak történhet reduktív módon (a tudománytalan, populáris, túlságosan vagy nem elég politikus, nem a megfelelő hagyományvonalra illeszkedő stb. változatokat nemlétezőnek tekintve, háttérként használva vagy „valódi” lényegükre visszavezetve) vagy „szerény”, a többséget, az irodalmat, az írókat és az irodalmi műveket mint fraktális tárgyakat megvalósító kritikátörténeti módszerek kidolgozásával.

*

A Kádár-korszakban, amelyben Tar Sándor pályája indult, a hatalomhoz kötődő politika és irodalomtudomány egyaránt a létezők ritkítására, repertoárjuk korlátok között tartására törekedett – nyilvánvalóan ezt célozták a polgári-nyugati ideológiák leleplezésére és a hivatalos „marxista” világmagyarázat egyeduralmukodóvá tételére tett kísérletek. Ugyanakkor az ezen paradigmát opponáló törekvések más-más módon általában maguk is többé-kevésbé reduktívak voltak: egyfelől a rendszerellenzéki közeg valóságfeltáró szándékú írásai az igazság bemutatására vállalkoztak a rendszer hazugságaival szemben, feltárt visszasságait csak egy azt kritizáló gondolatépítmény elemeiként használták fel; másfelől az irodalmi mező autonómiájának megerősítésére-visszaépítésére aspiráló szereplők a valódikiént elfogadott irodalom valóságtükröző potenciálját kérdőjelezték meg, kétségbe vonva, hogy a politikai mező számára fontos entitások *valóban* jelen lennének abban, az absztrakciók felé szűkítve a tényleges létezők körét a művészet terén. Attól, hogy a kulturális értelmiségi rétegnek az elbeszélések megírásának-megjelenésének időszakában (is) általános jellemzője volt a fentebbi értelemben vett „szerénység” hiánya, nem gondolom függetlennek azt a jelenséget, amelyet korábban Tar Sándor elbeszéléseinek magas zsjhányadosának neveztem; egy olyan olvasásmód viszont, amely *A te országod* irodalmiságát komolyan véve megformált egészeknek tekinti annak darabjait és a ciklust magát is, és

igyekszik a befogadás során a szöveg minél kisebb részét figyelmen kívül hagyni, úgy vélem, szembesülhet vele, hogy mindaz, ami a ciklusban olvasható, aligha értelmezhető egy *szinguláris* valóság keretei között.

Hipotézisem szerint poétikájával Tar az irodalomra annak számos leírása szerint jellemző és az irodalmi olvasás által (nagyobb valószínűséggel) regisztrálható jeltelítettséget az ontológiai politika terének megnyitására igyekszik felhasználni – lényegi mozzanata tehát éppen a szembeszegülés a redukcionizmussal, ami a marxista, szociografikus és egzisztencialista-esztétista pozícióktól egyaránt elkülönözteti Tarét; ez pedig alighanem (irodalom)szociológiai helyzetével is összefüggésbe hozható. Az irodalomnak azt a funkcióját, amely Tar szövegeiből rekonstruálható, olyasféle fogalmak segítségével vélem körülírhatónak, mint a molekularitás (Deleuze–Guattari), mikrofizika (Foucault), irredukció (Latour); Tar attitűdjét mindazonáltal ahhoz a Jacques Rancière-éhez látom összességében a legközelebbinek, akinek egyik fő témája a hetvenes-nyolcvanas években az volt, hogyan kezelik a nép tagjait olyan elvileg baloldali irányzatok is, mint a marxizmus vagy a kritikai szociológia saját hanggal és akarattal nem bíró, tolmácsra és gyámkodásra szoruló, előre megszabott sémákba beillesztendő egyénekként.^[10] Másfelől érdemesnek gondolom hangsúlyt fektetni az elbeszélések irodalmiságának egy másik triviális aspektusára is: azok fiktív voltára – így a fókusz átkerülhet a bemutatott témákról a bemutatás módjára, és világossá válhat, hogy a művek nem *a* valóságot, hanem a valóság megvalósításának egy lehetséges *módszerét* mutatják be.

Ilyen módon, azt hiszem, a korábban felvetett politikai és transzdiszciplináris problémák is kezelhetővé válnak: a most ajánlott olvasásmód keretei között befogadóként egyfelől nem kell azt gondolnunk, hogy Tar elbeszéléseiből megtudtunk valamit a világról, vagy hogy meghallottuk azokban a beszélni nem tudók hangját; másfelől viszont a szövegek élményszerűvé tehetnek, és így segíthetnek elsajátítani egy olyan szemléletmódot, amely talán hozzásegíthet ahhoz, hogy valós találkozásaink során jobban meghalljuk a másik hangját, és kevésbé írjuk felül mondanivalóját saját kategóriáinkkal – így pedig legalább esélyünk legyen az ontológiai politikai viták *termékeny* lefolytatására (amelyek célja adott esetben természetesen lehet a valóság szingularizálása, ami szükséges bármiféle együttműködéshez, közös fellépéshez, mozgósításhoz – de ami alighanem elkerülhetetlenül félreértésekbe vagy elnyomásba fullad a kiinduló ontológiák tisztázása nélkül). *A te országod* ilyesféle használata és hatása azonban a fentebb elmondottak értelmében aligha tekinthető automatikusnak – esszém a ciklusnak az itt körvonalazotthoz hasonló megvalósítását eredményező gyakorlatokhoz igyekszik háttérrel barkácsolni.

*

A fentebb érintett kérdésekre hangolt figyelemmel olvasva a ciklust azonnal feltűnővé válhat például, hogy a belépési pontot éppen a modern európai kultúra talán legalapvetőbb ontológiai dilemmája jelenti: a ciklusnyitó *A föld szaga* egyik központi kérdése, hogy mennyiben releváns az Isten (és a Gonosz), hogy kell-e vagy lehet-e bármilyen hatóerőt tulajdonítani ezeknek az entitásoknak egy huszadik századi élettörténet rekonstrukciója során. Az elbeszélés főhőse, aki narrátor is egyben, így valóságértelmezését nem keretezi más szólam, maga is vitákat folytat e kérdés kapcsán – egyfelől önmagával, másfelől más szereplőkkel. Életének fordulatait kezdetben Isten jóakarata mint axiomatikus középpont köré elrendezve igyekszik értelmezni,^[11] a későbbi eseményekben viszont már az Isten általi elhagyatás bizonyítékait fedezi fel; az elbeszélő számára Isten *létezése* tehát kétségbevonhatatlan marad,^[12] és Isten hiányként is a történet legfontosabb alakítója marad: a családi, politikai, munka- és tulajdonviszonyok alakulása másodlagos jelenségeknek látszanak, elsősorban mint Isten közel- vagy távollétének *tünetei* játszanak szerepet az elmesélt történetben. Ez az ontológia kezdetben azonosnak látszik a tiszteletesként említett szereplőével, akivel egyetértenek például abban, hogy a fiúk elzüllése teológiai jelenségként (is) interpretálandó, annak okai nem pszichológiai vagy szociológiai síkon, felelősei nem a családi vagy tágabb környezetben keresendők csupán;^[13] később azonban kiderül, hogy ők sem élnek ugyanabban a valóságban: a tiszteletes számára sem Isten jelenléte, sem gondviselése nem olyasmi, ami elmúlhatna^[14] – e rögzített pontok köré elrendezve pedig megnyugtató, egyúttal pedig az aktuális társadalmi viszonyokkal is kibékítő tendenciájú történetként véli elmesélendőnek az elbeszélő életútját, aki azonban e történetben nem ismer magára.^[15] Hasonlóan részleges az érintkezés az elbeszélő és Sándor nevű testvére valóságai között: Sándor nem vonja kétségbe sem az elbeszélő életének tragikus voltát, sem Isten

központi szerepét – ez az Isten azonban nem azonos sem az elbeszélő, sem a tiszteletes segítő Istenével, hiszen elképzelhető róla, hogy éppen a kiválasztottság manifesztációjaként ítél valakit szenvedésre.^[16] A Géza nevű fiú viszont semmiféle létezés nem tulajdonít Istennek, és általában elveti a vallásra és a hitre jellemző megvalósítási módszereket – szekuláris, minden transzcendenciát nélkülözni látszó ontológiájában pedig nem mutatkozik alternatívája az evilági boldogulásnak, az adott politikai-társadalmi körülményekhez való alkalmazkodásnak, így számára magától értetődő döntésnek tűnik például a belépés a tsz-be.^[17] Az apa és fia világa valóban „más világ” tehát – aminek a címbe emelt entitás is látványos emblémája: a „föld szaga” az apa világának hangsúlyos eleme, amely megalapozza ragaszkodását a földműves életformához, a fiú (és sokan mások) számára azonban ilyesmi minden jel szerint nem is létezik. Az ontológiai viták pedig ezen túlmenően is átszövik az elbeszélés szövegét: azzal kapcsolatban például, hogy az elbeszélő állapotának oka *valójában* lelki betegség, testi betegség vagy az Istentől való elhagyatás (és így hol keresendő a megoldás);^[18] vagy hogy képes-e *valóban* halláskárosodást okozni egy daráló.^[19]

Azt gondolom tehát, hogy már a ciklus legelső elbeszélése meglehetősen világossá teszi, hogy a szóban forgó évtizedek (is) kevésbé lennének megérthetőek, ha előzetesen rögzíteni akarnánk a létezők körét – a szereplők cselekedetei, döntései, életpályái és ezek értékelése szorosan függenek attól, *ők* milyenek gondolják a valóságot, miféle létezőket és azok között miféle kapcsolatokat tételeznek. *A föld szaga* lényegi állításának tűnik, hogy egyetlen család vagy település tagjai is számos különböző (bár természetesen sok ponton érintkező, nem elkülönülő) világot valósítanak meg – amiből egyértelműen következik, hogy a megértésre induktív és empirista eljárásokkal érdemes kísérletet tenni, és hogy az absztrakt kategóriák alkalmazása a félreértés kockázatát növeli. Mindez, úgy vélem, értelmezhető annak a formadöntésnek a motivációjaként is, hogy a ciklus (és általában a Tar-életmű) esettanulmányyszerű, egymástól elkülönülő, de nagyjából hasonló helyen és időben játszódó elbeszélésekből épül fel; a ciklus elbeszélései pedig olyan módon lépnek párbeszédbe egymással, hogy az ismét csak e közös térnek és elemeinek fraktális jellegét emeli ki. Szembeötlő példa lehet a termelészövetkezet, amely *A föld szaga* című elbeszélésben mint a földművesi életforma tönkrevője és a szegény forrása (az apa számára), illetve mint kényszerítő adottság (a fia számára) jelenik meg – az *Elejétől a végéig* címűben viszont örömforrás: a főhős-elbeszélő apja számára azért, mert bérlőként úgy érzi, elégtételt vehet a korábbi földbirtokosokon, az elbeszélő számára pedig azért, mert a föld elvételével megszabadul a kényszertől, hogy félelmetesnek látott apja mellett kelljen dolgoznia.

A ciklus *saját* ontológiája interpretációm szerint azon a belátáson alapul tehát, hogy nem létezik inherens, kontextusfüggetlen jelentés – nem az entitások (a tsz, a föld, a gyár, a földműves, a munkás, a szegény stb.) definiálására érdemes tehát törekedni, hanem azokat a konkrét elrendeződéseket (Deleuze–Guattari), aktorhálózatokat (Michel Callon–Bruno Latour) kell megpróbálni rekonstruálni, amelyeknek azok részét alkotják; az pedig, hogy mi minden alkothatja részét egy-egy ilyen hálózatnak, a fentebbiek értelmében szintén nem határozható meg előzetesen vagy elméletben. Ezt szemlélteti például emlékezetes módon az *Elejétől a végéig* 1956 októberéről szóló leírása, amely a pokrócnak, amely alatt az elbeszélő maszturbálni tudott, jóval nagyobb jelentőséget tulajdonít, mint a bizonytalan mibenlétű forradalomnak^[20] – a szöveg ezzel demonstratív módon megy szembe a korszak megszokott reduktív reprezentációival, amelyekben aligha lehetne helyet találni e pokrócnak; másfelől pedig ez az esetleges kapcsolódás nem is tűnik bármilyen módon általánosíthatónak. E hálózatoknak nem csupán köznapi értelemben vett tárgyak lehetnek részei, és az egyes elemek maguk is ontológiai viták tárgyai lehetnek: az *Elejétől a végéig*ben elmesélt élettörténetet például lényegi módon határozza meg az apával szembeni adósság képzete, amelyről az elbeszélő maga is tudni véli, hogy annak létezése másokkal nem lenne elfogadtatható.^[21]

Arról ráadásul, hogy az valóban létezett, és valóban az motiválta egykori döntéseit, visszatekintő távlatban már az elbeszélő maga sincs meggyőződve: utólagos értelmezése szerint az, ami egykor az adósság visszafizetésének vágyának tűnt, *valójában* „inkább menekülés” volt „a munkába, valami tevékenységbe, ritmusba, hogy azt az örökös zűrzavart, ami velem volt gyerekkorom óta, elnyomjam valamivel.” (261.) A munka kényszere az elbeszélő reflexiója szerint a sokféle ellentmondásos vágy, aspiráció, lehetséges életforma legtöbbjét illuzórikussá vagy képtelenséggé változtatta, és éppen így, a valóság körvonalainak

megerősítésével váltott valóra egy nem tudatosított kívánságot; máshol pedig arról számol be, hogy fiatalabb korában azért lelkesedett a marxizmus, és főként „az egyszerű embereknek szánt brosúrák, kiadványok” iránt, mert azok hatására „sok minden egyszerű, logikus lett” számára (262.) – az elbeszélés empátiával kezeli tehát az alapvető fontosságuként felmutatott törekvést is a redukcióra, a valóság szingularizálására. A retrospektív narráció egészében viszont hangsúlyosan a komplexitás visszanyerésére, az interferenciák nyomon követésére törekszik, mert csak így látszik lehetségesnek az élettörténet megértése, annak rekonstruálása, miképpen épült fel, majd omlott össze az elbeszélő hite egy egyértelmű tájékozódást biztosító valóságban, végeredményben pedig annak átlátása, miért nem sikerült „semmi sem úgy [...], ahogy [ő] akart[a]”. (266.)

Az *Elejétől a végéig* vallomásos formája azt a törekvést vagy reményt látszik közvetíteni, hogy a korábbi ontológiák megrendülése nyomán bekövetkező „szerényebb” önreflexió egy igazabb valóság megalapozásához vezethet – amit ugyanakkor az elbeszélés zárlata a korábbi aktivitással éles ellentétben a társadalomból való visszahúzóódással, a cselekvésképtelenséggel kapcsol össze; a „szellemek” említése az utolsó bekezdésben [22] pedig az ontológiai viták lezárhatatlanságára emlékeztethet. A ciklus további darabjai aztán a valóságkonstrukciók megsemmisülésének más formáira is mutatnak mintákat: az *Azon is túl* főhőse például egyénileg, betegsége miatt hullik ki a gyári élet rutinjából, amely egészen addig jóformán automatikusan, mérlegelést alig igénylő módon irányította életét azokéval együtt, akik képesek voltak abba beilleszkedni – ez a kizökkenés esetében nem az élettörténet új módszerekkel történő újraértelmezéséhez vezet, hanem pszichotikusnak tűnő hallucinációkhoz. *A te országod* című elbeszélésben viszont maguk a valóságtermelő gyakorlatok vesztik el hátországukat: a termelés leállása és a társadalmi viszonyok megváltozása nyomán megszűnik az a közeg, amelyben a történet középpontjában álló brigád tagjai életük jelentős részét töltötték, és amely a mechanikus rendben dolgozó, gyakran ittas munkások számára elrejtette-eljelentéktelenítette a világ e közegen túli részét, ismét csak a valóság szingularizálásához hozzájárulva. Az elbeszélés főhőse, Sipos számára a párttagkönyve, a kiténtetési, a jelvényei, a „jó lapátja” (279.), a munkásörsegi gyakorlatok és szolgálatok a valóság meghatározó elemei, ám hátországuk eltűnésével azok értéktelen szemétté és értelmezhetetlen fogalmakká válnak – olyan fraktális entitásokká tehát, amelyek a szükségképpen bekövetkező ontológiai vitákban gyanússá vagy nevetségessé teszik a korábbi státuszukhoz ragaszkodó férfit. Az elbeszélés szövege pedig, ismét csak, mindkét perspektívát érvényesíteni engedi: Sipos hazaútja és első huzamosabb józan otthontartózkodása egyszerre tűnhet ébredésnek egy rossz álomból, ráeszmélésnek a valóságra – és egy valóság elvesztésének, ami tragikus törést okoz a főhős életpályáján visszamenőleg is érvénytelennek mutatva azt.

Az efféle kettősségek nyilvánvalóan az olvasót is bevonják annak mérlegelésébe, mely hátországokat és megvalósításokat ismerjük el érvényesnek, és mely valóságokat tekintsük hamisnak, megtévesztőnek, tévhiteken alapulóknak. A ciklus bizonyos elbeszélései véleményem szerint ezt a problémát élezzik ki azzal, hogy bizonytalanul hagyják alapmodalitásukat – a *Forgószél* esetében például nehezen eldönthetővé téve, érdemes-e kritikai intenciót tulajdonítani az ábrázolt közeg bemutatásának, vagyis, hogy a szöveg vajon sajátos szabályokkal rendelkező mikrokozmoszként vagy egyfajta örültekházaként látatja-e inkább az üzemet, amely élet és halál otthonos kereteit biztosítja a főhős Gáspár bácsi számára, akinek (sajátos? örült?) ontológiájában nem létezik éles különbség gép és ember között. De ugyancsak nehezen megítélhetőnek tűnik számomra, hogy a *Vince mesél* egzaltált hangvételű monológiát, amelyben a címszereplő egy gyár irracionális vezetését bírálja, a racionalitás alapjain álló, konzisztens beszámolóként vagy egy vereséget szenvedett személy tehetetlen dühének manifesztációjaként kellene inkább olvasni – tehát a valóság leleplező bemutatásaként vagy ideologikus, leleplezésre szoruló öngizolásként. Ezen ambivalenciák végképp lehetetlenné tehetik a ciklus befogadói számára a gyár mibenlétének általános meghatározását: az nem csupán az egymást követő elbeszélésekben, de akár egyidejűleg is tűnhet hol irracionális közegnek, hol elnyomó intézménynek, hol változatos módszerekkel működésben tartható bonyolult rendszernek, hol a boldogság keretének és színterének – és így tovább.

A fentiek fényében talán érthető, miért nem gondolom, hogy *A te országod* azt igyekezne elhithetni olvasóival, hogy a valóság éppen olyan (volt), mint ahogy leírja, ahogyan ezt a szociográfia terminusa sugallhatná – sőt, értelmezésem szerint a *Gyuri* című elbeszélés az irodalmi szociográfusok egyfajta allegorikus karikatúráját is megalkotja. A szöveg ismét csak a valóság megalkotására helyezi a fókuszot: valódi

főhőse kevésbé a címszereplő, mint az a Vilma nevű adminisztrátor, aki időtöltésképpen rekonstruálni igyekszik az elhunyt sorkatona, Gyuri személyiségét és életútját az utána maradt néhány dokumentum segítségével – valós, de töredékes és esetleges adatok nyomán tehát, ragaszkodva a tényekhez, de azokat élettapasztalatai és szubjektív meggyőződései alapján összeillesztve-kiegészítve, érdeklődően és együttérzéssel, de ellenőrizhetetlen, a tudományosságtól igen távoli módszertan alapján. Vagyis a ciklus a szinguláris valóság reprezentálása helyett az azzal való szembesítésre törekszik, hogy a megvalósítási gyakorlatok sokasága nyomán egymáshoz térben és időben közel élő emberek is élhetnek egymástól nagyon különböző, egymással számos ponton nem érintkező valóságokban – a ciklus ezen ambícióinak emblémájának pedig a *Zártkert* című szöveget látom, amely novellisztikusan kiélezett formában visz színre egy történetet, amelyben az egymás valóságához (többek között indulataik vagy tudatállapotmódosulásaik miatt) hozzáférni képtelen szereplők folyamatosan félreértik egymást, emiatt pedig életük a jóra való általános törekvésük ellenére tragédiába torkollik; a mű e többes ontológia feltárásával teremti meg az olvasó számára az empátia lehetőségét, amely nem adott a szereplők számára, így a már csupán a történet kimenetelével szembesülő, csak ítélni képes rendőrök számára sem.

A valóságok feltárásának elengedhetetlen feltételének látszik azoknak az aktorhálózatoknak a minél alaposabb nyomon követése, amelyek meghatározzák az egyes elemek mibenlétét – a ciklus szövegei annak tudatosításával is az empátiát segítik elő, hogy *mindenki* efféle hálózatok része és kiszolgáltatója; a felvonultatott elemek gazdagsága pedig azt látszik hangsúlyozni, hogy a legegyszerűbbnek vélt élet is igen komplexnek bizonyul, ha minél kevésbé reduktív módszerekkel igyekszünk e hálózatokat rekonstruálni. Világosan demonstrálja ezt az *Ez is elmúlt* című elbeszélés is, amelyben a legváratlanabb tényezőkről derül ki, hogy nagyon is sokat számítanak, és akár azt is lényegileg befolyásolhatják, sikeresnek érződik-e egy élet: egy konkrét műhely zsúfoltsága, egy lépcső instabilitása, a csirkék csipogása és szaga^[23] – olyan entitások, amelyek jó eséllyel láthatatlanok maradnak a társadalomról alkotott politikai vagy szociológiai elméletek számára. És emlékezetes képet fest ez az elbeszélés arról is, hogy a hálózatok uralása, a kapcsolódásoknak az egyén által irányított és az ő céljait követő létrejötte megerősíti az egyént, míg az uralom elvesztése, a kapcsolódások felbomlása vagy kontrollálhatatlan, más erők által meghatározott létesülése tönkretelheti. Robi a történet első felében boldogan vesz részt egy gyárepület felépítésében, egy munkaközösség létrehozásában, egy család megalapításában, hogy azután élete zsákutcába jusson, amikor a fenntartásukra vagy bővítésükre tett kísérletek közepette e hálózatok mind szétzilálódnak, nem utolsósorban mivel Robi ereje kevésnek bizonyul azoknak a kiterjedtebb hálózatoknak (a gyárnak mint intézménynek, az államnak, a piacnak, a tágabb családnak) a kezeléséhez, amelyekről átmenetileg otthonosnak érzett szűkebb hálózatai nem választhatók le, mert ezekből merítik erőforrásaikat. Az elbeszélés utolsó előtti bekezdésének leírása egyszerre olvasható a hálózatok megszervezésének kudarcáról szóló allegóriaként és annak konkrét reprezentációjaként: „Ott van a nagy háza, félbehagyva, vakolatlanul, egy lakatlan, hideg téglamassza meg betontömeg. Kábelek a falakon kívül, itt-ott odakenve, bent mindenütt szemét, deszkák, tégladarabok, kajla vedrek, malteres láda, a beledermedt anyaggal. Tisztára olyan, mint a gyár, csak itt nem nyüzsögnek annyian. Szétszakadt minden, azt mondja.” (357.) És ahogy e ház, egy gyár is csak komplex szemiomateriális hálózatként képzelhető el, amely, mint a ciklus zárószövege (*A gyár, ahol élünk*) még egyszer aláhúzza, folyamatos munkával épül fel és épül újra heterogén entitások végtelen sorából a jelszavaktól a CIBA-ragasztóig, az üzemi rendelőtől a jelvényekig, Géza bácsitól az olajsárig. Egy ilyen hálózat saját igényeinek megfelelően inkorporálja magába saját elemeit, s így formálja egyebek mellett a dolgozók testét, szokásait, vágyait is – ezzel saját valóságot hoz létre, melyet a vele kapcsolatba kerülők számára a valósággá igyekszik tenni, otthonosságot teremtve vagy interferenciák mentén ontológiai politikai vitákat provokálva ki; maga is nagyobb hálózatok, például egy ország elemeként.

Azt, hogy a mi országunk pontosan milyen (volt), a fentiek értelmében aligha fogjuk tehát megtudni *A te országod* elbeszéléseiből – azt azonban megtanulhatjuk, hogy ha tényleg meg akarjuk azt ismerni, igyekeznünk kell minél többet megtudni arról is, miféle valóságok részei és megvalósítói az itt élők, és miféle vitákat folytatnak a valóságról, hogy miféle hálózatok formálják őket, és miféle hálózatokat próbálnak egyben tartani; ehhez a munkához szolgáltathat mintát, érzékenységet és módszereket ez a ciklus, ha *valóban elolvassuk*.

[1] Tar Sándor, *A te országod*, Budapest, Századvég, 1993. A dolgozat utolsó szakaszában szereplő zárójeles oldalszámok erre a kötetre utalnak.

[2] Deczki Sarolta, *Tar Sándor*, Budapest, Osiris, 2022, 8.

[3] Lengyel Imre Zsolt, „Nincs vége.” *Megjegyzések Tar Sándor Mért jó a póknak? című kötetének újraolvasásához*, Jelenkor, 2014/7—8, 877—887.

[4] A szociográfia határhelyzetével kapcsolatos állásfoglalásokat a közelmúltban Borbély András tekintette át: Borbély András, *Határkonfliktusok. Megjegyzések az irodalmi szociográfia elméletéhez*, <https://ujszem.org/2023/04/11/hatarkonfliktusok-megjegyzések-az-irodalmi-szociografia-elmeltehez/>

[5] Seregi Tamás, *Jövőbe szédülő lendülettel. Avantgárd és kultúra*, Budapest, Prae, 2021, 201—204.

[6] Az elmélet sarokpontjainak tömör összefoglalásához magyarul lásd: Pierre Bourdieu, *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*, ford. Berkovits Balázs, Budapest, Napvilág, 2002.

[7] John Law, *After Method. Mess in Social Science Research*, Routledge, 2004.

[8] Hamvas Béla, *Scientia sacra. Írás és hagyomány*, Athenaeum, 1941/4, 377.

[9] Révai József, *Megjegyzések egy regényhez*, Társadalmi Szemle, 1952/8—9, 760.

[10] Lásd elsősorban *Le philosophe et ses pauvres* című 1983-as kötetét.

[11] „Én hittem az Istent, és hálát adtam neki, hogy segített kiszabadulnom a tszcs-ből, és megint a magam ura lehetek, megint sikerült talpra állnom, pedig elvették mindenemet...” (214.)

[12] „Na, mondom magamban, most hagyott el az Isten. Most ment ki belőlem. Mert az előbb azt mondtam, hogy nincs Isten. Hát azt úgy kell érteni, hogy nekem, velem nincs többé. Itt hagyott magamra, minden bajommal.” (219.)

[13] „Akkor már éreztem, hogy a jóisten kezd elfordulni tőlem. A kisebbik fiam is elkezdett inni, és ott akart hagyni engem meg a családot. [...] Azt mondta a tiszteletes úr, hogy itt már csak az Isten segíthet, mert a fiamat megszállta a Gonosz. Géza részeges lett, a kisebbik, Andris is rákap hamar. Nem tetszik nekik a tanyasi élet. Fiatalok, mennének társaságba, szórakozni. Élni. [...] Küldjem el hozzá a két fiút, én meg imádkozzak, hogy segítsen meg az isten...” (217.)

[14] „Aztán, mikor már jobban lettem, elmentem a tiszteletes úrhoz, és elmondtam neki mindent. Azt mondta, ilyen nincs. Isten nem hagy el senki emberfiát, akárki legyen is az. Engem mégis elhagyott, mondtam, tudom. Elmondott egy könyörgést ott előttem Istenhez, aztán azt mondta, verjem ki a fejből az egészséget, ez nem lelki, hanem testi betegség lehet, és Isten továbbra is velem van.” (220.)

[15] „Kérdezte, hogy vagyok, rendbejöttem-e már Istennel. Megmondtam neki őszintén, hogy nem jöttem rendbe, mert ő engem elhagyott. Mondta, hogy ez nem így van, hát nem látom, hogy mennyire segít engem a jóisten, hogy telket kaptam, új házat építék ilyen idős korban, a gyerekeim is velem vannak, mellettem, szeretettel, hát nem Isten keze van ebben mindenütt? A feleségem betegsége is

megállt, igaz, nem teljesen egészséges, de nem elég ez nekem bizonyáságul? Szép darab földet is kaptam, ezerkétszáz négyszögöl, és mindenem megvan szerényen, becsületesen. Nem mondtam neki rá semmit. Hogy a dolgokat így is lehet magyarázni, meg úgy is. Hogy a gyerekeim lassan elzülленek, kiűztem a paradicsomból, és hogy tulajdonképpen beteg az egész családom. Ki így, ki úgy. És hogy milyen iszonyatos munkám, erőm ment veszendőbe az életem során, mikor mások, hitetlenek, danolva jönnek-mennek a világban, élnek, szórakoznak, és mégis többre mentek, mint én. Hogy a gyerekeim idegenek lettek, nincsenek szeretettel irántam, és legszívesebben eltemetnének a feleségemmel együtt. Tudom. Az ilyet megérzi az ember. Elővette az imádságos könyvet, olvasta, hogy mondjam utána. Nem mondtam, mert nem tudtam szólalni, csak a könny folyt a szememből. Azt mondta, eljön máskor is. Azt mondtam, ne jöjjön...” (222.)

[16] „Csak Sándor ölelt meg, és azt mondta, a te hited volt a legerősebb, próbáld meg, lehet, hogy kiválasztott téged az Úr.” (224.)

[17] „Géza fiam aztán csak belépett a tsz-be. [...] Nagyon szégyelltem magam. Az öreg Szilágyival valamikor együtt gyerekeskedtünk, most meg a tőle elvett lóval az én fiam szekerezik. Mondom neki, mikor este hazajött, hogy akkor most hogy van. Így, azt mondja. Hogy ő nem fog itt megrohadni a tanyán, hát vegyem már észre, hogy más világ van, mint amit a bibliában olvasok. Mondom neki, hogy fiam, te azt nem tudod, hogy abban mi van, mert még soha a kezébe nem vetted, csak ha arrébb kellett tenni.” (220.)

[18] „Elmondott egy könyörgést ott előttem Istenhez, aztán azt mondta, verjem ki a fejből az egészszet, ez nem lelki, hanem testi betegség lehet, és Isten továbbra is velem van. Adott egy másik könyvet, imádságok voltak benne, hogy mostantól ebből imádkozzak. Az orvoshoz is elmentem, megvizsgált, és azt mondta, magának semmi komolyabb baja nincs, de az idegei össze vannak kavarodva. Fogadja el a tsz ajánlatát, hagyjon ott mindent, jöjjön be a faluba, és megváltozik minden. Vágjak bele az építkezésbe, kössem le magam, azt mondta, ne a bajokkal foglalkozzak állandóan, mert megzavarodok...” (220.)

[19] „Csak az a daráló az rettenetes zajjal volt. [...] Aztán úgy egy jó fél év után észrevettem, hogy nem hallok jól. Hát, azt mondja az üzemorvos, magának tényleg van egy kis károsodása. Hol dolgozik? Mondom neki. Hát igen, azt mondja, az nem tesz jót magának. Ráírta a papíromra, hogy el kell engem onnan tenni máshová. Mutatom a művezetőnek. Azt mondja, idefigyeljen. Hárman vannak ott, a másik kettőnek semmi baja a fülével, csak magának. Hát maga ezt elhiszi? Öregszünk, bátyám, ennyi az egész. Csak meg kell szokni, és semmi baj.” (222.)

[20] „A forradalom olyan gyorsan pergett, hogy nem nagyon tudtam követni, mert közben otthon is kitört a zűr, a bátyám leütötte apámat, részegek voltak mind a ketten, a városban sztrájk is volt, nem volt kenyér, tüzelő, összehordtuk az ágyakat, és egymásra raktuk a plafonig a cserépkályha köré, fáztunk, összebújtunk, mint a bárányok, és ott figyeltem meg jobban, hogy egyesek mit csinálnak a pokróc alatt, én is megpróbáltam. Nyúztam én már magam korábban is, de nem értettem hozzá, vagy éretlen voltam, a fene tudja. Akkor lőtték a postát, éjjel, a dörgések végighullámozgattak a városon, remegtek az épületek, és én boldog voltam, amilyen még soha, imára záródott utána a kezem a mellemen, mint aki hálát ad istennek, a fejemre húzott pokróc alatt, a füledt szagban, saját levem melegében. Tizenhat évesen valami sikerült.” (255.)

[21] „Elkezdtem dolgozni, mint a hülye, vállaltam mindent, túlórákat, társadalmi munkát, még vagont is raktam, ha összejött, zsíroskenyéren éltem meg tejen. Azt mondtam, azt a pénzt visszafizetem, ha beledöglök is, amit az iskolára költöttem miattam.” „Csak barátom nem volt. Pedig a legtöbbjük korombeli, és szintén érettségizett, a svájci automatákon nem dolgozhatott akárki, a bérük is magasabb volt, mint más műhelyekben, de ők a műszak után betértek a Kisdiófába, én meg mentem haza. De annak idején is, amikor még együtt dolgoztunk. Ők nem tudták, hogy nekem adósságom van, nyilván hülyének néztek volna, ha megtudják.” (259.)

[22] „A szőlőt nem adtam el, kijárok mostanában is, azt tervezem, hogy mire nyugdíjaznak, felhúozok oda egy kis házat, még az is lehet, hogy kiköltözök. Nem messze volt a tanyánk, este kiülök majd a ház elé, lesem az erdőt, és várom a szellemeket. Mint gyerekkoromban. Vége.” (266.)

[23] „Szóval Fakarcsival kezdődött, hogy levágta az ujját, mert abban a szfniban már minden volt, amit el lehet képzelni, még egér is. Rengeteg lécz, deszkahalom, székek, asztalok javításra, képkeret, zászlórúd, meg az az isten sok faburkolatnak való anyag. Ez a szerencsétlen meg ott féllábon beszorulva, derékig hulladékban, vakon a fűrészporthól nyomta az ipart, mert sürgős volt, aztán valahogy nekibotlott a szalagnak a kezével.” (349.) „De mi csináltuk azt a lépcsőt is otthon, ami leszakadt, mikor egy hordó kátrányt gurítottunk fel rajta. A tetőtérbe. Mert nem volt pénz. Tudtam én, hogy úgyse bírja sokáig, de úgy voltam vele, hogy csak addig bírja ki, míg a tetőre az anyagot felhordjuk, aztán csinállok másikat, a tetőteret úgyse használjuk, csak lent legyünk rendben, aztán majd. Csakhogy az lett a baj, hogy egyre több lett az ilyen megoldás, hogy csak addig bírja ki. Szerencsére nem lett baja senkinek, a család sem volt otthon, megint Barcikán voltak, aztán elmentek a fiúk, én meg berúgtam, mint az állat. Azt mondtam, na, itt most vége. Nem bírom tovább. A földszinten már ott csipogott ezer csirke, mert abba is belevágtam. Akkor ment el először az asszony úgy, hogy nem jön vissza. Nem is jött. [...] Mikor meglátta a csirkéket, azt mondta, nem vagyok normális. Elment az eszem. Ennek a szaga soha nem fog kimenni a falból. Összevesztünk rendesen. Kiabáltam rá, hogy miért? Akkor mondd meg, hogy mit csináljak, vagy hoztál pénzt? Pénzt! Vagy nem dolgozok eleget?” (354–5.)